

“Ik heb me nog nooit van mijn leven zoo agressief-Hollandsch gevoeld.”

Jan Greshoffs eerste jaar in Zuid-Afrika: hoe een kosmopolitische Hollander een buitenstaander werd¹

Annemiek Recourt en Ena Jansen

Ik weet van komen niet meer noch van gaan
Ik stond, opeens, in 't midden van de ellende
En vroeg alleen: “hoe ben ik weggeraakt?”

Jan Greshoff, “Bestemming bereikt”

‘I’ve never before in my life felt so aggressively Dutch.’ Jan Greshoff’s first year in South Africa: How a cosmopolitan Dutchman became an outsider

In May 1939, the 50 year old Dutch poet, literary critic and magazine editor Jan Greshoff moved to Cape Town. He left Europe, not only because he feared an approaching war, but also because of journalism’s interference with his poetry, and his dislike for what he saw as the decay of values caused by population growth. In South Africa, he was immediately embraced by young Afrikaner poets and journalists. But although Greshoff remained in South Africa for the rest of his life and acted as a connector in the Afrikaans-Dutch literary field, he would never really settle down. On the surface, it looks as though his choice for the outsider position was caused by Greshoff’s negative (and quite stereotypical) view of Afrikaner culture, but on a deeper level, his uprootedness stemmed from the loss of the old (idea of) Europe that was gone for good after World War II.

1. Inleiding

Op 19 mei 1939 scheept een gezin – man, vrouw, twee bijna volwassen zonen – vanuit Marseille in op de SS Springfontein voor een reis die twee maanden zal duren. Eindbestemming: Kaapstad. De man is Jan Greshoff (1888-1971).

De vijftigjarige Greshoff kan op dat moment terugblikken op een rijke carrière in de Nederlands-Vlaamse letteren, onder meer als dichter, criticus en tijdschriftleider. Dankzij hem zullen in de jaren na zijn aankomst in Kaapstad allerlei kruisbestuivingen plaatsvinden tussen de Nederlands-Vlaamse en Zuid-Afrikaanse literatuur: er verschijnen onder meer beschouwingen over Zuid-Afrikaanse letterkunde in Nederlandse organen en andersom, Greshoff is betrokken bij bloemlezingen als *Tussen die engtes* (verschenen ten behoeve van Nederlandse schrijvers in de oorlog) en hij werkt mee aan de oprichting van het literair tijdschrift *Standpunte*. Bovendien vervult hij een cruciale rol als mentor van Sestiger Etienne Leroux.² Onderbroken door enkele lange perioden blijft de Nederlandse auteur tot zijn dood in 1971 in Kaapstad wonen.³

Ondanks zijn verbindende opstelling zou Greshoff echter nooit werkelijk aarden in

Zuid-Afrika. Op 26 december 1962 noteert hij bijvoorbeeld in zijn dagboek (in Gillet, 1971: 35):

Ik kan het woord “vaderland” niet meer horen! Het buitenland is mijn vaderland, maar ik gevoel er mij evenmin gelukkig op mijn plaats als in het Koninkrijk der Nederlanden. Maar het allerminst op mijn plaats gevoel ik mij in Zuid-Afrika.

In privécorrespondentie klaagt hij met regelmaat over heimwee. En ook in zijn gedichten vinden we aanwijzingen dat Greshoff zich niet thuis voelt: Wilfred Jonckheere (1999: 101) laat zien dat de spanning tussen de gevoelens ten opzichte van Nederland en zijn nieuwe thuisland in Greshoffs poëzie vanaf zijn aankomst een rol speelt en dat Zuid-Afrika amper in zijn gedichten doorsijpelt.

Dit roept vragen op als waarom Greshoff naar Zuid-Afrika is gegaan, wat hij daar aantrof, waarom hij er is gebleven, en vooral: wat had dat voor gevolgen voor zijn literaire positie?

Deze bijdrage onderzoekt welke motieven en factoren van invloed zijn geweest op Greshoffs houding ten opzichte van Zuid-Afrika, om vervolgens te kijken naar de neerslag daarvan in zijn literaire activiteiten.³ Daartoe wordt de kiem van Greshoffs positie in het nieuwe land onder de loep genomen: mei 1939–mei 1940, zijn eerste jaar in Kaapstad, waarin op de achtergrond de stilte voor de storm in Europa heerst.

Twee methodologische uitgangspunten, het biografische en het institutionele, vullen elkaar in dit artikel aan. Doordat Greshoff creatieve, redactionele en kritische activiteiten combineerde en zo een sleutelfiguur in de Nederlandse letterkunde werd, ligt een institutionele invalshoek voor de hand (zie onder meer Bourdieu, 1989; Dorleijn en Van Rees, 2006). Deze benadering, afkomstig uit de literatuursociologie, gaat ervan uit dat literatuur niet puur door intrinsieke kwaliteitskenmerken gedefinieerd kan worden, maar ontstaat door interactie tussen verschillende betrokkenen of “institutes”. Deze instituties strijden, al dan niet bewust, om macht, om een zo hoog mogelijke positie, teneinde zich op die manier te onderscheiden, in dit geval binnen de literaire wereld. Bourdieu spreekt over de literaire wereld als een apart “veld” binnen de samenleving waarbinnen onuitgesproken regels heersen. Binnen dit veld draait de machtsstrijd om kapitaal. Bourdieu (1989: 120-141) maakt onderscheid tussen economisch, cultureel en sociaal kapitaal: de laatste twee noemt hij symbolisch kapitaal, simpel gezegd iets als “status”. Symbolisch kapitaal wordt binnen de literaire wereld hoger geacht dan economisch kapitaal, zelfs tegengesteld daaraan gezien. Greshoff bekleedde een centrale plaats binnen de Nederlandse literaire wereld en onderscheidde zich zodoende door flink wat symbolisch kapitaal. Het ligt voor de hand dat de overgang naar de Zuid-Afrikaanse literaire wereld, en daarmee naar een nieuw literair veld, zorgde voor een verschuiving in die positie. Greshoff zal niet volledig kunnen teren op het symbolisch kapitaal dat hij in Nederland opbouwde.

Om de overgang naar een nieuw literair systeem en de gevolgen daarvan voor zijn

positie in kaart te brengen, wordt vertrokken vanuit een biografisch perspectief. Dit artikel vloeit immers voort uit archiefonderzoek voor de op handen zijnde biografie van Jan Greshoff. “Een bespottelijk genre, de biografie, maar ik ben er dol op”, vond de gerenommeerde literatuurwetenschapper Sem Dresden (Kamp, 2007: 19). Ondanks de oprichting van het Biografie Instituut aan de Rijksuniversiteit Groningen in 2004 en de wetenschappelijke biografieën die de laatste jaren verschenen, weet een deel van de academische wereld nog steeds niet goed wat het aan moet met het genre, met name omdat biografen niet vanuit een methode of theorie zouden werken. De klacht is begrijpelijk als je ervan uitgaat dat een theorie een garantie is voor wetenschappelijkheid. De biografische methode behelst immers geen model van waaruit de biograaf kan werken maar verenigt diverse modellen en theorieën in zich: “De biografie is multidisciplinair van nature”, aldus hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie Hans Renders (2006: 39-42). Renders stelt dat een biograaf geen theoreticus is en dat de biografie altijd een subjectief genre zal blijven. Dat neemt niet weg dat de *attitude* van de biograaf, net als die van de historicus, wel wetenschappelijk kan zijn: kritisch ten opzichte van bronnen, analytisch en hermeneutisch in plaats van anekdotisch, enzovoort. Aandacht voor het persoonlijke, in dit geval Greshoffs motieven, gedachten en gevoelens over zichzelf, zijn emigratie en zijn nieuwe vaderland, biedt aanknopingspunten om diens verdere loopbaan, keuzes en wapenfeiten beter te begrijpen. Dat vermag een biografische invalshoek.

Greshoffs verdeeldheid over zijn nieuwe domicilie en de oorzaken daarvan zullen met name aan de hand van een contemporaine bron worden geïllustreerd: zijn niet eerder onderzochte correspondentie met Menno ter Braak, die pas sinds 2011 digitaal beschikbaar is op www.mennoterbraak.nl.⁵ Hoewel we in de briefwisseling met Alexander Stols, bezorgd door Chen en Van Faassen, al lezen dat Greshoff na zijn aankomst voortdurend last heeft van heimwee en zich erg op Nederland blijft oriënteren, zijn de brieven tussen Greshoff en Ter Braak veel openhartiger en gedetailleerder. Greshoff schrijft Ter Braak vaak minstens één keer per week uitvoerig en zegt zelfs de correspondentie, die hem een “onmisbaar genoeg” schenkt, als een directe plaatsvervanger van zijn dagboek te beschouwen.⁶

2. Greshoffs onbehagen over Europa en aankomst in de Kaap

Teneinde te achterhalen hoe Greshoff de overgang van het Nederlands-Vlaamse literaire systeem naar het Zuid-Afrikaanse ervoer, is het zinvol eerst te kijken naar wat hij achterliet en waarom hij dat deed. Greshoff had sinds circa 1910 een stevige positie in het Nederlandse literaire veld verworven. Naast dichter, bloemlezer, essayist en criticus drukte hij als belangrijkste raadgever van uitgever Stols een stempel op diens keuze in vertalingen uit het Frans – Greshoff was een francofiel – en diens samenstelling van het poëziefonds. Voor tal van auteurs was hij belangrijk als bemiddelaar en raadgever. Hij verschaftte veel schrijvers bovendien een podium in de tijdschriften en bibliothele

reeksen waarvan hij redacteur was. Sinds eind jaren twintig tot aan zijn afvaart naar Kaapstad woonde hij als cultureel correspondent in Brussel, waar hij onder meer leiding gaf aan *Groot Nederland* dat hij na de ondergang van het vermaarde *Forum* had weten op te krikken tot een literair periodiek van betekenis. Tot Greshoffs beste vrienden hoorden op het moment van zijn afreis onder meer de auteurs Menno ter Braak, Eddy du Perron, Jan van Nijlen, Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Jan Jacob Slauerhoff, Arthur van Schendel en Hendrik Marsman. Greshoff, volgens getuigenissen een scherpzinnige, humoristische man met een groot talent voor vriendschap, schuwde overigens niet diezelfde vrienden ervan langs te geven in brieven of literaire kritieken. Hij kon een fel polemist zijn. Greshoff was kortom een spin in het letterkundige web van Nederland en België in de jaren twintig en dertig. Hij fungeerde zodoende als belangrijke “gatekeeper of culture” (De Nooy, 1993): doordat hij schrijvers stuurde, stimuleerde, selecteerde, publiceerde en recenseerde, had hij invloed op wie toegang kreeg en hield tot het Nederlandstalige literaire veld.

Over dit rijke leven kwam vanaf begin jaren dertig een schaduw te hangen toen in Europa een periode aanbrak die bij Greshoff veel angsten en ergernissen losmaakte. Hoewel hij zich nooit veel van politieke gebeurtenissen had aangetrokken, beschouwde hij de zomer van 1936, toen Franco’s opstand de Spaanse Burgeroorlog ontketende, als een volstrekt keerpunt in zijn leven: hij zag in dat het groeiende geweld in Europa niet tegen te houden was. De jaren erna bleven de spanningen in Europa oplopen, met name vanaf september 1938, na de herfstcrisis en de ondertekening van de akkoorden van München. De afkeer van het oprukkende Duitse nationaalsocialisme en de angst dat zijn dienstplichtige zonen een eventuele oorlog in moeten, maar ook de impact die de maatschappelijke onrust op zijn werk en levenssfeer heeft, doen de dan vijftigjarige Jan Greshoff en zijn vrouw Aty besluiten Brussel te verlaten.

Er is echter nog een belangrijke reden, een die we niet terugvinden in de secundaire literatuur over Greshoffs vertrek. In zijn dagboeken geeft Greshoff eind jaren dertig aan dat hij “met of zonder oorlog” genoeg van Europa heeft – hij heeft het gevoel dat het beschaafde Europa, ooit een “conglomeraat van heerlijkheden”, voorgoed uit elkaar aan het vallen is. Was het continent ooit een eenheid, doordat bijvoorbeeld ieder ontwikkeld mens Frans sprak en met anderen van gedachten kon wisselen, dan heeft de massa uiteindelijk gezorgd voor vervlakking (Greshoff, 1956: 275):

Aangezien domme jongetjes geen Frans konden leren, moest Frans worden afgeschaft. [...] Jan Pet kan zich niet kleden. Dan mag niemand zich kleden. Hij kan niet eten. Dan mag niemand eten. Niet de politiek, maar C. en A., de volksgaarkeuken, de reisverenigingen hebben het oude Europa doelbewust vernietigd.

De cultuurpessimistische visie dat Europa aan de massa ten onder ging, was onder veel intellectuelen in de jaren twintig en dertig gemeengoed. Spengler publiceerde *Der Untergang des Abendlandes* (1918, 1922), Ortega y Gasset *La rebelión de las masas* (1930)

en de Nederlandse historicus Huizinga kwam met *In de schaduw van morgen* (1935). Voor Greshoff is de “Cultus voor den Eenzame man”, zoals hij het zelf noemt, echter zo heilig dat die tot emigratie leidt: hij is ervan overtuigd dat een schrijver/kunstenaar verheven is boven de gewone man en de actualiteit, zoals die onder meer in de politiek tot uiting komt, en zodoende de plicht heeft zich afzijdig op te stellen om op die manier zijn vrijheid te behouden (Greshoff, Ter Braak en Du Perron, 1947: 6).

Daar komt bij dat Greshoff de laatste jaren een afschuw van het journalistieke metier heeft ontwikkeld. Ruim een jaar voor zijn vertrek schrijft hij Adriaan Roland Holst bijvoorbeeld dat het hem ieder jaar moeilijker valt “zonder ophouden artikeltjes te fokken over onverschillig welke onderwerpen in een opgewekte toon voor idioten bestemd en op hen berekend”.⁷ Literatuur stond bij Greshoff in hoger aanzien dan journalistiek, het vrije dichterschap hoger dan geld verdienen met een baan. Greshoff verlangt naar stilte en rust om zich aan zijn dichtwerk te wijden, hij zoekt een spreekwoordelijke Ivoren Toren. Hij verlangt overal buiten te staan. Daarbij moet worden opgemerkt dat de reislustige Greshoff (1938: 12-14) nooit erg honkvast is geweest omdat de wetenschap met allerlei aardse zaken verbonden te zijn hem per definitie kwelt: “Het huis is onze vijand. [...] Wanneer ik mijn woonoord verlaat, zal het zonder aarzeling en zonder weemoed zijn, omdat ik er niets achterlaat.”

Kortom, tot 1939 bekleedde Greshoff in de Nederlandstalige literaire wereld bijna elke functie denkbaar. Hij heeft echter het gevoel dat de literatuur steeds minder ruimte krijgt in het Europa van de massa en is het “artikeltjes fokken” beu. Zal hij in Zuid-Afrika, ver weg van het oprukkende geweld in Europa, rust vinden weer autonoom werk te produceren en een positie in het literaire veld die hem beter past?

Op de eindbestemming Kaapstad, waar ze op 12 juli arriveren, worden de Greshoffs afgehaald door een vertegenwoordiger van het consulaat en door Gerrit Bakker, een Nederlandse boekhandelaar die ze nog uit Arnhem kennen en die al jaren in Zuid-Afrika woont. Verschillende Afrikaanstalige bladen publiceren over Greshoffs aankomst, wat hem voor zijn aankomst al ironisch doet opmerken: “Ik ben hier in de functie van distinguished author!”⁷

Dat het handjevol cultureel ingestelde Afrikaners in Zuid-Afrika bekend is met Greshoffs status en werk, is niet zo verwonderlijk: boekhandelaar Bakker importeerde moderne Nederlandse dichters, waaronder titels uit de door onder anderen Greshoff opgerichte *Palladium*-reeks en uitgaven uit Stols' poëziefonds. Ook enkele Nederlandse bloemlezingen, zoals het mede door Greshoff samengestelde *Lyriek* en Dirk Costers keuze uit de moderne poëzie, *Nieuwe geluiden*, hadden bijgedragen aan een groeiende populariteit van Nederlandse en Vlaamse dichters onder de Afrikaans sprekende lezers (Opperman, 1953: 38-39).

Bakker introduceert de Greshoffs al snel bij journalisten Jacques en H  l  ne Malan, alwaar ze ook Fred le Roux, redactiesecretaris bij *Die Huisgenoot*, en diens vrouw Ria ontmoeten, en de dichter N.P. van Wyk Louw en diens vriendin Truida Pohl. Na een wat stroeve kennismaking wordt deze Louw Greshoffs belangrijkste vriend in Kaapstad.

Verder maken ze kennis met J. du P. Scholtz, een Zuid-Afrikaanse neerlandicus en taalhistoricus, en I.D. du Plessis, dichter en lector in de Nederlandse letterkunde. Begin 1940 voegen Uys Krige, afkomstig uit Pretoria, en W.E.G. (Gladstone) Louw, de broer van Van Wyk Louw die net vier jaar in Nederland heeft gewoond, zich bij het Kaapse gezelschap. Uit Oppermans *Digtters van Dertig* (1953: 67) blijkt dat Bakker, de Malans, Le Rouxs, Louws en Scholtzen al halverwege de jaren dertig een hechte vriendengroep vormden, verbonden door een enorme drang naar vernieuwing binnen de literatuur: “Hierdie los groepe(e) kom dikwels spontaan in kleiner kringe bymekaar, gesels geesdriftig oor die politiek, die letterkunde en ’n vernuwing in die hele Afrikaanse literatuur.” Enkele cultureel ingestelde Afrikaners keken dus uit naar Greshoffs komst: die belandt zodoende in een sociaal gespreid bedje én in een jong literair-journalistiek netwerk.

Andersom weet Greshoff in 1939 zo goed als niets over de Afrikaner cultuur, behalve dat zij jong en nog volop in ontwikkeling is. Hoewel Stols al in 1937 een bloemlezing met Zuid-Afrikaanse poëzie door Uys Krige liet samenstellen, lijkt het erop dat Greshoff daar geen belangstelling voor getoond heeft: pas in januari 1939, nadat hij tot emigratie besloten had, vroeg hij de uitgever om een exemplaar (Chen en Van Faassen, 1990: 402).

In een interview dat *Den Gulden Winckel* voor zijn vertrek publiceerde, gaf Greshoff aan dat die onwetendheid voor hem juist de “grootste bekoering” vormde. Zijn voornemen was zich als toeschouwer, als getuige, van de jonge Zuid-Afrikaanse literatuur op te stellen: “Ik stel me ook heelemaal niet voor iets te brengen, iedereen moet zijn eigen cultuur zelf verwerven met een eigen strijd.” (Wallagh, 1939). En aan *Het Vaderland* dicteerde hij niet als cultureel afgezant of onderwijzer, maar als leerling naar Zuid-Afrika te gaan (Dubois, 1939).

3. Greshoff als literair diplomaat in Zuid-Afrika

Greshoffs voornemen om de journalistiek na zijn vertrek voorlopig links te laten liggen, gaat al snel de mist in. Binnen korte tijd knoopt hij via zijn nieuwe vriendenkring diverse werkcontacten aan. Zo houdt hij in de week van zijn aankomst al een korte toespraak voor de radio, waarna er snel meer volgen, meestal over Nederlandse letterkundige onderwerpen. Verder richt hij zijn aandacht vooral op de door hem zo verfoeide dagbladjournalistiek. Hij krijgt direct in de maand dat hij arriveert gelegenheid het hoofdartikel van *Die Brandwag* te schrijven. *Die Brandwag* is een geïllustreerd weekblad waarin culturele en historische artikelen worden afgewisseld met rubrieken als “Oor Mense en Dinge” en “Van Oor tot Oor”, met aangekondigde huwelijken en andere nieuwtjes. Een groot deel van het blad is gevuld met advertenties, kleine berichten en illustraties. De *Brandwag*-redactie heeft hoge verwachtingen van de komst van de “geniale skrywer” en geeft aan “alles in ons vermoë [te] doen om sy gereelde medewerking te verkry”, aldus het *editorial* in het nummer van 28 juli 1939. Greshoff

zal vanaf dat moment af en toe in *Die Brandwag* publiceren.

Dan is er nog *Die Huisgenoot. Weekblad vir die Hele Gesin*, het oudere zusje van *Die Brandwag* en vergelijkbaar qua inhoud. Ook met *Die Huisgenoot* komt Greshoff tot afspraken: op 22 september 1939 kondigt het tijdschrift aan dat Greshoff de maandelijkse rubriek “Uit de hedendaagsche Nederlandsche literatuur” gaat verzorgen. Greshoff publiceert in datzelfde nummer een artikel over de positie van de dichter Ed. Hoornik. De maanden daarop schrijft hij onder meer over de Nederlandse dichter-zanger Koos Speenhoff, nogmaals over Hoornik, over de net in een geïllustreerde editie verschenen *Camera obscura*, over de literaire toekomst van Nederland en over het Nederlandse letterkundige onderwijs.⁹

In oktober wordt Greshoff gevraagd geregeld bij te dragen aan het tweetalige *Trek*, en in november informeert men of hij de reorganisatie van *Die Suiderstem*, een van de grote Zuid-Afrikaanse dagbladen, op zich wil nemen. Hij wijst het aanbod af – “Ik heb de polser te kennen gegeven, dat ik mij als Nederlander niet geroepen voelde een Afrik. regeringsblad ter hand te nemen” – maar wil wel voor het blad schrijven. Vier maanden na zijn aankomst blijkt hij allesbehalve om werk verlegen te zitten: “Dat zou dan worden per maand: 4 Suyderstem, 2 Trek, 2 Huisgenoot, 2 Brandwag (plus Nederlandsche medewerking) 10 art. per maand allen van 2 [a].”¹⁰

Binnen enkele maanden heeft Greshoff een plek in de Zuid-Afrikaanse literaire journalistiek verworven, waarbij de redacties dankbaar gebruikmaken van zijn kennis van de Nederlandse literatuur. Hoewel hij aangaf zich geen onderwijzers of ambassadeurspositie te willen aanmeten, benadert men Greshoff als representant van de Nederlandse cultuur; dat kan geen verrassing voor hem zijn en hij schikt zich er dan ook in.

Opvallend is dat Greshoffs artikelen zich beperken tot Nederlandse aangelegenheden. Hij laat zich in het jaar na zijn emigratie in Zuid-Afrikaanse periodieken maar twee keer uit over de Afrikaanse letterkunde. In beide publicaties stelt hij zich uiterst diplomatisch en – nogal ongreshoffiaans – weinig kritisch op: hij herhaalt vooral als toeschouwer en leerling naar Zuid-Afrika gekomen te zijn.

De eerste keer betreft een artikel in *Die Brandwag* van 28 juli 1939, getiteld “Europese Skyn-kultuur”. Daarin herhaalt hij direct zijn intentie de buitenstaandersrol in te nemen door te onderstrepen het aanmatigend te vinden als hij nu al met een mening over Zuid-Afrika zou komen. Daarvoor heeft hij minstens een paar jaar nodig:

Om over toestanden te oordeelen, om een landschap innerlyk getrouw weer te geven, om menschen in hun bedryf en in hun gedachtenwereld te schetsen, behoef men tyd, tyd om zich met hart en ziel in een nieuwe wereld in te leven.

Hij geeft aan wel alvast *Berigte te velde* van N.P. van Wyk Louw te hebben gelezen, daarvan veel te hebben geleerd, en “zoo zal er voor my en voor allen die naar Zuid-Afrika komen nog veel te leeren zyn, niet alleen op letterkundig gebied”. Vervolgens

schetst hij Nederland als een cultuur op leeftijd en Vlaanderen en Zuid-Afrika als beschavingen in opbouw. De Nederlandse cultuur kan daarbij iets leren van de Zuid-Afrikaanse en Vlaamse: “[A]n de vurigheid, de strydbaarheid, de tegelykertyd naieve en zelfbewuste geestdrift van de jeugd kan de ouderdom zich warmen en méér dan dat, daaraan kan zy nieuwe levenslust en nieuwe levenskracht ontleenen.” Een jonge cultuur kan echter ook iets leren van de oude, waarschuwt Greshoff voorzichtig, en wel: zelfkritiek, als tegengif tegen zelfoverschatting. Het is nu eenmaal zelfkritiek “welke onontbeerlyk is om uit een jongeling een man te maken”. Na deze enigszins paternalistische vingerwijzing sluit Greshoff zijn publicatie af met enkele opmerkingen over de verhouding tussen de Zuid-Afrikaanse en de Europese beschaving, waarbij hij nadrukkelijk de hoop uitspreekt dat Zuid-Afrika zich bij de opbouw van haar cultuur niet op Europa richt, aangezien dat continent voor hem heeft afgedaan.

Het tweede artikel, een dubbelpublicatie met de dichter N.P. van Wyk Louw naar aanleiding van de Duitse inval in Nederland, verschijnt in *Die Huisgenoot* van 5 juli 1940. Greshoff toont zich hier mogelijk een nog grotere, vaderlijke supporter van de Afrikaner cultuur die volgens hem, rekening houdende met het feit dat zij nog geen veertig jaar oud is en voor een kleine taalgemeente geschreven wordt, “een waar wonder” is. Greshoff vindt dat de Afrikaners “een rijk geschakeerde literatuur” hebben. Hij spreekt over het onafhankelijk letterkundig karakter met schrijvers die over een eigen toon en voorstellingswereld beschikken. Voorts roemt hij de deugden van het Afrikaans, dat zich zo radicaal weet te onderscheiden van het Nederlands door haar “volmaakt persoonlijke kleur, een eigen rythme en bovenal een zeer merkwaardige beeldkracht”. Greshoff hoopt dan ook dat na afloop van de oorlog een nauw contact tussen beide talen en literaturen zal ontstaan, want de Nederlandse cultuur heeft “iets in te halen”.

Met deze algemene lof en aanmoediging houdt Greshoff zich handig op de vlakke en omzeilt bijvoorbeeld het noemen van namen: “Het kan niet mijn bedoeling zijn op dit oogenblik en hier ter plaatse scherpe onderscheidingen te maken en nog minder mag men verwachten dat ik een voorkeur uit sal [*sic*] spreken.”

4. Greshoffs onbehagen over de Afrikaner literatuur en cultuur

Greshoff was normaliter nogal voor het nieuwe te vinden: hij stond bekend als een mentor van jonge generaties. In de Kaap belandt hij bovendien direct in een sociaal- cultureel netwerk dat bekendstaat als de “digters van Dertig” met N.P. van Wyk Louw als voorman. Op het ogenblik dat Greshoff arriveert, is de Beweging van Dertig bezig aan haar doorbraak die door Opperman (1953: 64-78) wordt gesitueerd tussen 1932 en 1942. Op basis van deze omstandigheden zou je verwachten dat Jan Greshoff voor een zelfde vitaliserende en katalyserende werking zou kunnen zorgen in Zuid-Afrika als hij in Europa gewend was, iets wat de Dertigers bovendien van hem lijken te verwachten. Zij scheppen daar ook alle mogelijkheden toe: ze nemen

Greshoff op in hun kring en voorzien hem van een forum. Mogelijkheden om in de Afrikaner literatuur te gaan participeren zijn volop aanwezig.

Greshoff weigert echter als participant in of criticus van de Afrikaner cultuur op te treden en verkiest een rol als getuige. Hij treedt vooral op als pleitbezorger van de Nederlandse literatuur en cultuur. Want hoewel hij aangaf “niets te willen brengen” en in *Die Huisgenoot* stelde dat de Afrikaner cultuur zich vooral niet op de Europese moet richten, zijn de literaire activiteiten na aankomst grotendeels gericht op het promoten van de Europese cultuur in Zuid-Afrika.

Het is niet de enige paradox die we bij Greshoff aantreffen. Ook tussen hoe hij zich publiekelijk ten opzichte van de Afrikaner cultuur opstelt en zijn privé-uitlatingen zit een grote spanning. Zegt hij in *Die Brandwag* dat hij “om over toestanden te oordeelen” tijd nodig heeft, uit de brieven aan het thuisfront blijkt dat Greshoff zijn oordeel al lang klaar heeft. Achter zijn aanmoedigende woorden blijkt een grote persoonlijke teleurstelling schuil te gaan van een man die zich helemaal niet thuis voelt in wat hij noemt het “waar wonder” van de Afrikaner cultuur. Vooral uit de brieven aan Ter Braak komt een overwegend negatief beeld naar voren van Greshoffs kennismaking met de Afrikaner cultuur: hij is niet te spreken over de bladen, de literatuurkritiek, de taal en de literatuur, en zelfs het karakter van de gemiddelde Afrikaner staat hem tegen. Een overzicht mag dit illustreren.

Allereerst schenkt het publiceren in bladen als *Die Huisgenoot* en *Die Brandwag* Greshoff allesbehalve genoeg. Hij is weliswaar onder de indruk van de oplageaantallen, de inhoud van de periodieken vindt hij erbarmelijk. Ze zijn hem veel te populair, gevuld met een “wonderlijk mengsel van letterkundige beschouwingen en de kinderachtige gruwelverhalen: elck wat wils!”¹¹ Herhaaldelijk schrijft hij Ter Braak over de kwaliteit: “Beide bladen gelden hier als het hoogst bereikbare op intellectueel terrein en voor een rechtgeaard Afrikaander is er in Europa en Amerika *niets*, wat daarmee gelijk te stellen is.”¹² Greshoff kan weinig intellectueels aan de bladen ontdekken, blijkt uit een opmerking over *Die Brandwag*: “Het is *beter* dan *Die Huisgenoot*; maar toch ook nog een primitief blaadje met een belletrise van heb ik jou daar.”¹³ Ter Braak dankt voor de zending van beide bladen: “Ik kan je zeggen, dat ik lichtelijk schrok, toen ik deze organen zag! Wat een zonderlinge, barbaarsche verschijningen! Maar aan den anderen kant is het wel pikant om in zoo’n milieu te publiceeren.”¹⁴

Voor Zuid-Afrikaanse dagbladen als *Cape Argus*, *Cape Times* en *Die Burger* heeft Greshoff al helemaal geen goed woord over: de eerste twee drijven op landbouwnieuws en “z.g. mondaine berichtgeving”, oftewel oppervlakkigheden – “Wanneer mevr. Du Toit (er zijn er hier duizenden met de naam) bij haar dochter in Paarl gaat logeeren staat dat uitvoerig in de krant en als zij terugkomt wéér” –, het laatste vindt hij zelfs een “fascistisch rotblad”.¹⁵ Hij vindt het vooral ingewikkeld om te schrijven voor deze periodieken, aangezien het gewenste niveau nauwelijks is in te schatten. Als hij bijvoorbeeld voor *Die Huisgenoot* een stuk over Hoornik voorbereidt, klaagt hij dat het zo “verdomd moeilijk” is de juiste toon te vinden:

Het mag *vooral* niet te “hoog” zijn, zoals dat heet en ik wil toch ook niet, tot géén prijs, in de normale imbeciliteit van dit blad vervallen. Ik moet dus iets leesbaars, “gezelligs”, trachten te schrijven, dat toch niet geheel en ál Oude H'ren is.¹⁵

Dat hij in die bladen de ambassadeursrol voor de Nederlandse letteren krijgt toebedeeld, iets wat hij dus afwees, lijkt Greshoff in werkelijkheid niet al te veel te deren. Zo spoort hij Ter Braak, die ook tweemaal vanuit Nederland in *Die Brandwag* heeft gepubliceerd, verschillende keren aan toch vooral meer kopij te leveren. Deze oproepen gaan gepaard met uitgebreide ideeën over onderwerpen, want: “Het is behalve voor je kas, ook nuttig voor het Nederlandsch hier.”¹⁷ Greshoff zegt “de Nederlandsche-cultuur-drager” in *Die Huisgenoot* te zijn en hij meldt dat door hun artikelen “allerlei onverwachtse en directe belangstellingen ontketend” worden. Volgens hem is de stijgende vraag naar moderne Nederlandse literatuur (“Ter Braak, Vestdijk, Hoornik, Greshoff, Marsman, Walschap etc.”) in de boekhandel zelfs duidelijk merkbaar. De zichzelf toegekende invloed bevat hem: “Een van de aangename verschijnselen van een land als dit, is dat er nog zooveel te doen valt.”¹⁸

Toch is het ontbreken van een behoorlijk literair tijdschrift niet eens wat Greshoff het meest dwarszit, het niveau van de genoemde bladen vindt hij op een bepaalde manier nog wel vermakelijk. Werkelijk tergend is voor hem het literair-kritische klimaat dat in Zuid-Afrika heerst. Dat wordt, aldus Greshoff, gedomineerd door “litteratuurprofs [die] de toon van de litteratuur aangeven, zonder dat zij daartoe uit hoofde van inzicht of wetensch. kennis gerechtigd zijn”.¹⁹ Zijn grootste klacht is dat slechts een handjevol critici het literaire veld domineert en monopoliseert, zonder onpartijdige kritiek te bedrijven en open te staan voor nieuw talent. Aan Ter Braak schrijft hij:

Je hebt nu geen denkkeeld van wat voor koeien menschen als b.v. prof. Dr. François Malherbe, en J.v.d. Merwe – hier bekende “critici” – zijn!! Voortachtigsche frikken met een natachtigsche geléende terminologie! Alles bij elkaar kun je je moeilijk een denkkeeld vormen van het algemeen peil!²⁰

Dat deze geleerde heren die positie weten te behouden, ligt volgens Greshoff onder meer aan het belang dat Afrikaners hechten aan “bullen en toga’s”. Ook daar kan de Nederlandse schrijver, die zelf zijn middelbare school nooit afmaakte, niet over uit: “Ze accepteerden *niet* dat men zich met zoo iets ‘verhevens’ als de schoone letteren bezighoudt, zónder op zijn minst een titel te hebben.”²¹

Het ondermaatse niveau beperkt zich niet tot de literaire kritiek maar strekt zich uit over de gehele breedte van het letterkundige onderwijs, constateert Greshoff wanneer hij een lezing van een lector van de Universiteit van Kaapstad over moderne Nederlandse poëzie bijwoont. Hij windt zich op over de kwaliteit: “Ik kan je zeggen dat een idiote nietslezer te Emmer Compascum of een achterlijke leraar in de vierde klas er 10 x meer van maakt.”²²

Greshoffs ergernis houdt niet op bij de bladen en het literair-artistieke klimaat,

hij ondervindt ook weerstand tegen het Afrikaans. Al in de eerste week dat hij in Kaapstad woont, wordt hem aangeraden Afrikaans te leren, maar daar heeft hij “een onoverwinnelijke tegenzin in”. Ook hij zoekt dan “nog altijd naar een leesbaar geschrift in die taal”.²³ In augustus noteert hij dat hij het “taaltje” gesproken “véél minder hinderlijk” vindt dan geschreven: “[G]edrukt kàn ik er niet aan wennen: elke zin (al staat er nog zoveel belangrijks in) [krijgt] een aspect van idiotie.”²⁴ In november is hij naar eigen zeggen inmiddels aan de klank van het Afrikaans gewend en kan hij het goed begrijpen, maar ondanks enkele woorden die hem bevalen, blijft hij het een “weinig aantrekkelijk idioom” vinden.²⁵ Een half jaar later zal hij, zoals weergegeven, de taal in *Die Huisgenoot* roemen om haar kleur, ritme en beeldkracht. Of Greshoff zijn aversie dan werkelijk heeft overwonnen valt te betwijfelen: hij vertikt het zijn leven lang Afrikaans te leren spreken of schrijven. In de dagelijkse omgang met mensen spreekt hij Nederlands: hij wil zijn taal “zuiver” houden.

Uit die weerstand tegen de taal vloeit bovendien aanvankelijk een afkerige houding ten opzichte van de Afrikaner literatuur voort. Stelt Greshoff zich publiek op het standpunt dat Nederlanders nog veel kunnen leren van het Zuid-Afrikaanse geestesleven, aan Ter Braak bericht hij:

De Nederl. letterkunde is toch als *gehéél* niet eersterangs, bij de Fr. of Eng. vergeleken, maar naast de *Vlaamsche* een wonder van geestelijke rijkdom. Welnu de Vlaamsche litt. is op haar beurt iets koninklijks, iets Himalaya-achtigs van vernuft, kennis en karakter bij de Z. Afr. vergeleken!²⁶

Wanneer hij van *Die Brandwag* in augustus 1939 het verzoek krijgt om een dichtbundel van Elisabeth Eybers te recenseren, meldt hij zijn vriend: “Ik ben geen beëdigd verdelger van ongedierte. Ik antwoordde dus in diplomatieke termen. Het is zoo’n kinderachtig gedoe die afr. litt. dat ik mij daar *niet* in begeef.”²⁷ De toen nog onbekende Eybers zou later zowel in Zuid-Afrika als in Nederland een hoge literaire status bereiken en bovendien een groot lezerspubliek voor zich weten te winnen.

Het mag duidelijk zijn dat Greshoff in Zuid-Afrika een literaire productie van niveau mist. Hij snakt dan ook naar Nederlandse en Franse boeken en kranten, naar literaire voeding. Geestelijke hongersnood ligt voortdurend op de loer en als hij iets uit Nederland toegestuurd krijgt, geeft hij aan het te verslinden.

Wordt zijn ergernis over het Zuid-Afrikaanse culturele klimaat gecompenseerd door de omgang met Van Wyk Louw, de Malans en Le Roux? Gedeeltelijk. Over zijn nieuwe Afrikaner kennissen noteert hij:

Wij hebben hier een *bijzonder* geschikte en alleraardigste kring van bekenden. [...] Werkelijk ik mag mij in dat opzicht niet beklagen, maar niettemin voel ik toch sterk die half verborgen achtergrond van ondoordringbare domheid, die hier elk jong leven verstikt.²⁸

Die domheid kenmerkt zich, aldus Greshoff, door de nationalistische inslag van de

Afrikaners. Hoewel N.P. van Wyk Louw uiteindelijk een goede vriend wordt, staat diens persoonlijkheid Greshoff na een eerste kennismaking geheel niet aan: “Ik heb hem in een half uur een mateloze hoeveelheid Vlaamsch-Blut und Bodenachtig edelfascisme horen verkondigen, dat ik er náár van werd. Een stróóm van vooroordeelen, holle frasen, kinderachtige mythologie!”²⁹ Hoewel de ideeën van Van Wyk Louw de volgende jaren evolueren, zal de vriendschap tussen de twee dichters altijd door dit verschil getekend blijven. Volgens Greshoff heeft het gros van de Afrikaners last van dit soort “bloed en bodem”-overtuigingen.

Uit de nationalistische overtuiging van Afrikaners komt bovendien, aldus Greshoff, een sterke behoefte aan autonomie voort: Afrikaners willen zich voortdurend onderscheiden, vooral ten opzichte van Nederlanders. Moedigt hij die autonomie in de openbaarheid aan – hij stelde immers dat het Afrikaner cultuurleven vooral níét het Europese als voorbeeld moest nemen –, privé ontstemt die hem. Wanneer hij bijvoorbeeld eind 1939 een bloemlezing wil samenstellen uit het werk van de Afrikaanse dichter Leipoldt ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag, wil Leipoldts uitgeverij, de Nasionale Pers, alleen toestemming voor publicatie geven op voorwaarde dat het bundeltje zich beperkt tot de Nederlandse markt en er geen exemplaren in Zuid-Afrika zullen circuleren. Greshoff snapt daar niets van, toont voorbeelden van Nederlandse drukken (“Zilverdistels, Palladiums, Enschededrukken, kortom het mooiste wat we bezitten”), zodat ze zien wat hem voor ogen staat. Maar de Nasionale Pers blijft bij haar standpunt. Greshoff is verbijsterd. Het gaat de uitgeverij dus niet om geld maar om prestige, omdat zij het niet kan verkroppen dat er in Nederland een mooier boek gedrukt zou worden dan in Zuid-Afrika:

Ze zeiden, dat ze dat precies ook zo konden maken, maar dat ze dat niet deden omdat zulks niet met de Afrikaander eenvoud in overeenstemming was!!!!!!!!!!!!!! [...] zoo'n botte stompzinnige eigenwaan!! Dát is nu werkelijk typisch ZA op zijn malst. Een dikovergecompenseerd minderwaardigheidscomplex!³⁰

De nationalistische inslag van de Afrikaner “volksaad” gaat ook nog eens gepaard met een pro-Duitse houding, voortkomende uit de steun die de Duitsers hun verleenden in de Boerenoorlogen tegen de Engelsen. Dat is Greshoff, die Europa vanwege nationaalsocialistisch Duitsland heeft verlaten, een extra doorn in het oog.³¹ Greshoff, die zelf heimelijk ongeïnteresseerd is in en sterk veroordelend over de Afrikaner taal en cultuur, verwijt de Afrikaners kortom dat ze weinig geïnteresseerd zijn in en sterk veroordelend over Nederland.

5. Greshoffs verlangen naar Europa

Wanneer je bovenstaande leest, zou je kunnen gaan denken dat de Afrikaner cultuur werkelijk achterlijk was en dat dit de reden was dat Greshoff niet aardde. Maar elk

oordeel zegt vooral iets over degene die het is toegedaan. Om te begrijpen waarom Greshoff zich zo afzette tegen de Afrikaner cultuur en voortdurend naar de pen greep om bij Ter Braak zijn frustraties te luchten, in plaats van zijn kennis en renomme in te zetten om te pogen een verandering tot stand te brengen, moeten we verder kijken dan zijn gemopper. Het is wederom de correspondentie met Ter Braak die een indringend beeld geeft van hoe Greshoff zich in 1939-1940 voelt en die verduidelijkt waarom hij zo vasthoudt aan zijn rol als buitenstaander, wat zijn inburgering belet.

Wanneer Greshoff zijn mening over de Afrikaner literatuur in brieven ventileert, doet hij dat door een Nederlandse of Europese bril. Ondanks zijn waarschuwing in *Die Brandwag* dat de “Europeesche cultuur” niet door Afrikaners als norm genomen moet worden, benadert de auteur zelf voortdurend cultuurproducten, culturele verschijnselen en personen volgens een Europese maatstaf. Zijn oordelen laten zich kenmerken door een sterk bewustzijn van en waardering voor de eigen cultuur. Je zou het ook eurocentrisme kunnen noemen: alles wat deugt, noemt Greshoff “Europeesch” of “modern”. Het tegenovergestelde van Europees of “op normaal peil” is in Greshoffs idioom “primitief” – zoals hij de tijdschriften *Die Huisgenoot* en *Die Brandwag* bestempelt – of “provinciaalsch”, een stempel dat bijvoorbeeld Gladstone Louw door Greshoff krijgt toebedeeld. De etiketten “provinciaals” en “Europees” werden vaker gebruikt in Greshoffs Nederlandse kringen: zijn *Forum*-vrienden hielden een pleidooi voor internationalisme, waarbij men aandrang op een Europese, on-Hollandse oriëntatie (De Winde en Sintobin, 2010: 55). Wilfred Jonckheere (1999: 104) stelt dat Greshoff “wellicht te veel cultuurmens en ook te eurocentrisch [was] om zich echt één te voelen met Zuid-Afrika”.

Die ietwat bekoelde liefde voor Europa lijkt te worden aangewakkerd door de afkeer van wat hij in Zuid-Afrika aantreft, of andersom. Het is alsof Greshoff nu pas beseft hoezeer hij zich verbonden voelt met andere Europese auteurs, met name met zijn vrienden in Nederland en België. Het moet hen verbaasd hebben dat Greshoff slecht aardde in de Kaap. Hij hield enorm van reizen en zag zichzelf graag als kosmopoliet, voor wie de wereld zijn woning was. Dat hij nu gebukt gaat onder een gevoel van “verloren hebben”, is atypisch.

Zelf is hij de eerste om dat te erkennen. Aan Ter Braak schrijft hij al op de heenreis:

Ik reageer op deze avonturen, *geheel* anders dan ik verwachtte. Ik wordt [*sic*] geplaagd door een aanhoudend heimwee. *Niet* naar Brussel, doch naar Nederland. Ik heb het gevoel, dat ik *onvervangbaar* verloren heb. Ik ben geen kind meer en niet sentimenteel, maar ik heb in Den Haag, Parijs en hier aan boord gehuild als een jong deertje.³²

De vijftigjarige literator vermoedt dat zijn leeftijd daarbij een rol speelt. Voelde hij zich altijd jong, nu lijkt de veer gesprongen en heeft negativisme vrij spel: “Vroeger had ik [...] altijd plannen voor de toekomst; nu is de toekomst volkomen voor mij weg gevallen en ik leef geheel in het verleden. [...] Is dat niet het meest kenmerkende

seniliteitsverschijnsel?!!”³³ Gehechtheid aan het verleden belemmert Greshoffs inburgering in Zuid-Afrika.

Het is niet ondenkbaar dat dat gevoel versterkt wordt door de jonge vriendenkring waarin hij is terechtgekomen: “Je ziet dat we kindsch worden en alleen maar met kinderen verkeerem! De oudste kennis is Van Wijk: 32, Uys 30, Gladstone en Fred 27; Truida Pohl [...] 25!!!!”³⁴ Hoewel Greshoff altijd jongere vrienden heeft gehad, onderhield hij daarnaast kameraadschappen met leeftijdsgenoten. Nu hij omringd wordt door jeugd, die bovendien bezig is met een revolutie in een cultuur die de zijne niet is, versterkt het vermoedelijk zijn gevoel erbuiten te staan en in het verleden te verkeren.

Dan is er het gemis van het dagelijkse contact met vrienden, een leemte die de Afrikaners, mede door hun “aard”, niet direct kunnen opvullen. Die verknochtheid aan de eigen kring verbaast hem, omdat hij zich nooit eerder aan plaatsen heeft gehecht: “Nu echter is dat blijkbaar plotseling veranderd.[...] Al wat ik hier doe of zeg heeft iets automatisch. Het gaat me au fond niet aan.”³⁵

Een van de gedachten die Greshoff voortdurend parten speelt, is dat hij, als hij straks terugkeert naar Europa, een vreemdeling zal zijn voor vrienden. Hij informeert bij Ter Braak naar de terugkomst van Eddy du Perron, die een paar jaar in Indië heeft gewoond: is hij veranderd, klikt het nog? “Dit nu is het ellendige van alle afstanden en ik leef in een voortdurende angst, dat ik er ook op die manier ‘uit’ zal raken, hetgeen ik verschrikkelijk zou vinden”, verzucht hij.³⁶ In plaats van een verlangen naar buitenstaanderschap, zien we vooral een angst ervoor.

Dat wordt nog versterkt door een gevoel van jaloezie. Bedenk dat Greshoffs inbakerperiode in Zuid-Afrika plaatsvond terwijl in Europa de oorlog uitbrak en dat zijn gemoed en zijn uitingen, zowel over de Afrikaner als de Europese cultuur, hierdoor gekleurd en versterkt worden. Bovendien is zijn Kaapse verblijf, in tegenstelling tot andere reizen, van onbekende duur en is de optie van een snelle terugkeer klein. Hij verhuisde naar Kaapstad onder meer om niet meer te worden afgeleid door de gespannen situatie in Europa, maar nu benijdt hij iedereen die deelneemt aan de gebeurtenissen aldaar. Het is een gevoel dat hij nooit gekend heeft: “[Z]ij die het [de beginnende oorlog] aanschouwd hebben kunnen er samen over praten, ze hebben een gemeenschappelijke ervaring, hoe ellendig die ook zijn moge. Ik kan niet meer meepraten met jullie allen, ik ben buitenstaander geworden.”³⁷ Voor het eerst in zijn leven ervaart Greshoff het verlangen onderdeel te zijn van de politieke gebeurtenissen. Hij beklagt zich dat in Zuid-Afrika niemand zich werkelijk met de oorlog bezighoudt en ook maar enig hart voor Europa heeft: “Dàt is ook een van de redenen waarom ik mij hier niet op mijn gemak voel. Die onverschilligheid tegenover iets waarbij ik mij zoo innig betrokken voel, hindert mij voortdurend.”³⁸

Wanneer het onvermijdelijk lijkt dat Nederland in oorlog raakt, voelt Greshoff zich schuldig dat hij ervandoor is gegaan: “Tot overmaat van ramp komt er dan nog bij, dat ik niet kan ontkomen aan het besef, dat ik gedeserteerd ben.”³⁹ Onrust belet hem bovendien aan iets van lange adem te werken, een van zijn doelen in Zuid-Afrika.

Lezen doet hij veel maar concentratie om te dichten of ander eigen werk te produceren kan hij moeilijk opbrengen. In zijn dagboek spreekt hij vaak over slapeloosheid en lethargie. Staan zijn brieven aan Nederlandse vrienden vol met activiteiten die hij onderneemt en schemert er soms wat optimisme doorheen, de grondtoon van zijn leven klinkt vol heimwee.

Wanneer op 10 mei 1940 de Duitsers Nederland binnenvallen, is Greshoff geheel van slag. De initiatieven die hij vervolgens met enkele Zuid-Afrikaanse vrienden onderneemt om zijn verdriet en ontredde vorm te geven, zijn onder meer beschreven door Kannemeyer (1990: 181-229). Eén ervan is de poging om zijn vriend Marsman naar Zuid-Afrika te halen. Die mislukt. Marsmans schip zal op 21 juni in het Kanaal vergaan en de dichter overleeft het niet. Vanaf de Duitse inval slaat Greshoffs gemis van zijn vrienden om in bezorgdheid. Op 16 mei 1940, twee dagen na de Nederlandse capitulatie, noteert hij in zijn dagboek:

De gehele dag had ik op de achtergrond van besprekingen en bezigheden steeds een nijpende angst om Menno gevoeld. Wat zou hij doen? Hij is buigzaam in kleine dingen, onverwrikbaar in grote. En de bezetting door nazi's is een bittergroot ding.⁴⁰

Pas op 29 juli 1940 zal Greshoff het bericht ontvangen dat Ter Braak op de avond van 14 mei zelfmoord heeft gepleegd, en dat ook zijn goede vriend Eddy du Perron diezelfde nacht gestorven is.

Als Greshoff er zelfs in het voorjaar van 1940 nog alles voor zou geven naar Europa terug te keren, waarom is hij dan toch in de Kaap gebleven? Jan en Aty Greshoff voeren wel degelijk direct na hun aankomst in Kaapstad gesprekken over een terugkeer. Ze fantaseren regelmatig over waar ze dan gaan wonen: "Dit is één van onze liefste onderwerpen!!!!"⁴¹ Maar zolang het onduidelijk is hoe de oorlog zal verlopen, zien ze in dat het niet verstandig is Zuid-Afrika te verlaten. Bovendien zou remigratie opnieuw de studies van hun zonen Jan junior en Kees onderbreken.

Verder zijn er financiële zorgen: de reis naar Zuid-Afrika heeft zo'n 3500 gulden gekost en bovendien laat dhr. Aldewereld, de directeur van het Brusselse *Hollandsch Weekblad* die Greshoff nog veel geld schuldig is, na diens vertrek niets meer van zich horen.⁴² Dat verklaart ook waarom Greshoff in de door hem als minderwaardig beschouwde Zuid-Afrikaanse periodieken schrijft: er moet veel "voor het broodje geschreven worden".⁴³

Dat hij dat welwillend en in beleefde termen doet, zal onder meer veroorzaakt zijn doordat Greshoff, gevoelig voor omgangsvormen en beschaafdheid, goed beseft dat hij te gast is in Zuid-Afrika, waar hij als literaire autoriteit op een hartelijk welkom is onthaald. Greshoff heeft uitgesproken opvattingen over wat het fatsoen in zijn situatie voorschrijft. Een van die ideeën betreft de ongepastheid om als nieuweling kritiek te leveren op je gastland: "[O]mdat ik als vreemdeling die beleefdheid verschuldigd ben aan de landen waar ik mij vestigde." (Greshoff, 1969: 283). Wellicht zou je ook kunnen

zeggen dat Greshoff bang was zijn fragiele culturele en sociale kapitaal te verspelen: zijn bestaan was in Nederland en Brussel, in het hart van de Nederlandstalige letteren, relatief een stuk minder kwetsbaar. Door naar Zuid-Afrika te vertrekken is een aantal inkomstenbronnen weggefallen. Die broze financiële situatie wordt nog eens vergroot wanneer de postverbindingen door de oorlog ontregeld raken: Greshoffs geldwinning door zijn bijdrage aan Nederlandse en later aan Nederlands-Indische periodieken wordt onzeker. Daardoor heeft hij de Zuid-Afrikaanse publicatiekanalen waar hij op neerkijkt hard nodig om in zijn levensonderhoud te voorzien.⁴⁴ Journalistiek werk in opdracht lijkt hem bovendien makkelijker af te gaan dan eigen dichtwerk: het leidt hem tenminste enigszins af van piekeren over een mogelijkheid tot terugkeer naar de “Europeesche hel”, zoals hij dat noemt.

Greshoff gebruikt – bewust of onbewust – zijn positie als buitenstaander om zich binnen het nieuwe literaire veld te manoeuvreren. Opdrachten waarin hij geen zin heeft of die hem in een lastige positie zouden kunnen brengen (lees: zijn cultureel of sociaal kapitaal zouden kunnen schaden), wijst hij af door zich te beroepen op zijn Nederlanderschap. Datzelfde Nederlanderschap en de cultureel-literaire kennis die hij op grond ervan heeft, wendt hij aan om zich zichtbaar te maken en geld te verdienen. En als de weg naar Europa door de Duitsers afgesneden wordt, heeft Greshoff, hoe moeilijk het hem ook valt, nog meer reden om publiekelijk zijn beste beentje in Zuid-Afrika voor te zetten en diplomatisch te werk te gaan.

6. Greshoffs literaire positie in Zuid-Afrika

De oorlog brengen Jan en Aty Greshoff vanwege onvoldoende inkomsten grotendeels buiten Zuid-Afrika door: in 1940-1941 zijn ze zeven maanden in Indonesië om te zien of hij daar op cultureel vlak van betekenis kan zijn, en van 1942 tot 1945 wonen ze in New York, waar Greshoff in dienst is van het Nederlands Informatie Bureau dat de beeldvorming over Nederland in de Verenigde Staten probeert te beïnvloeden. Jan junior en Kees, inmiddels 20 en 23 jaar, blijven achter in Zuid-Afrika. Nu de briefwisseling met Ter Braak definitief tot een einde is gekomen en met andere vrienden gedurende de oorlog ook niet kan worden gecorrespondeerd, wendt Greshoff zich vanuit New York regelmatig per brief tot Van Wyk Louw. Het zijn vaak weemoedige, somber gestemde brieven vanwege de situatie in Europa en het gemis van zijn zonen.

Wanneer de oorlog ten einde is, besluit Greshoff zich definitief in Kaapstad te vestigen. Dat doet wellicht verbazen na lezing van dit relaas. Waarom gaat hij niet terug naar Nederland of Brussel? Dat heeft hij zeker overwogen. Hoewel er sprake is van verschillende mogelijkheden, waaronder een Brussels correspondentschap en een baan bij de Parijse ambassade, schrijft Greshoff begin 1946 aan Pierre Dubois (1988: 130-132) dat hij liever niet terugkeert: “De toestanden en verhoudingen aldaar lokken mij weinig aan. En bovendien ben ik er van overtuigd dat een afrekening met de kozakken onvermijdelijk zal blijken.” Verder zegt hij te vrezen dat Nederland zonder Ter Braak,

Marsman en Du Perron “heel leeg voor ons” zal zijn. In Kaapstad wonen in ieder geval zijn twee zoons én nieuwe vrienden, die zijn (vooroorlogse) Europese artistieke ideeën in een zekere mate delen. Greshoff vermoedt terecht dat er in Europa na de oorlog een ander literair klimaat zal heersen: de kans dat hij daar aansluiting zal vinden en weer een centrale plek kan bekleden, acht hij klein.

Rest de vraag hoe bovenstaande teleurstellingen Greshoffs houding en activiteiten na 1939 in de literaire wereld van Zuid-Afrika hebben beïnvloed. Koos hij er, na de aanvankelijke teleurstellingen over de Afrikaner cultuur en zijn preoccupatie met de Europese samenleving en zijn heimwee ernaar, alsnog voor om intensiever deel te nemen aan het Zuid-Afrikaanse literaire leven?

Wanneer we kijken naar Greshoffs verdere leven in Zuid-Afrika, zien we dat hij wel degelijk diverse activiteiten ontplooit en zodoende van belang is “als bemiddelaar, onder meer tussen de Nederlandse en Afrikaanse literatuur”, zoals Francken en Renders (2005: 57) stellen. Zoomen we echter in op die activiteiten, dan ontstaat toch een wat eenzijdig beeld. Weliswaar is Greshoffs nieuwe positie in de Zuid-Afrikaanse literatuur ingebed, maar of er van werkelijke kruisbestuiving sprake is? Het is vooral Zuid-Afrika dat bestoven wordt: nog steeds richt Greshoff zich vooral op het stimuleren van de Nederlandse literatuur in Zuid-Afrika.

Enkele voorbeelden. Greshoff is begin jaren veertig onder meer betrokken bij de oprichting en invulling van De Nederlandse Boekerij, een reeks van uitgever J.L. van Schaik in Pretoria. Samen met de in 1937 naar Zuid-Afrika geëmigreerde Mulder kiest hij de titels, waaronder twee werken van Van Schendel (*Een Hollandsch drama* en *De waterman*) en *Poëzie en Proza* van Marsman. In de reeks zullen in totaal achttien delen verschijnen.

Als er van de invoer van Nederlandse boeken door de verbroken postverbindingen vanaf mei 1940 geen sprake meer kan zijn, ijvert Greshoff ook bij de Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij (HAUM) voor Nederlandse uitgaven, herdrukken in dit geval van in Zuid-Afrika reeds aanwezig werk. Zo zegt hij uit naam van Arthur van Schendel een herdruk toe van diens *Een eiland in de Zuidzee*.

Een van Greshoffs belangrijke wapenfeiten is zijn impuls voor de oprichting van *Standpunte*. Al vanaf zijn aankomst in de Kaap spreken Van Wyk Louw en hij over de oprichting van een letterkundig blad, maar het duurt tot december 1945 voordat het eerste nummer verschijnt, onder meer vanwege de hoge druk- en papierprijzen tijdens de oorlogsjaren. Uit de scriptie van Willem Bant (1987) blijkt hoe Greshoffs rol in *Standpunte* vervolgens is gericht op het regelen van Nederlandse en Vlaamse kopij voor het blad. Zodra Greshoff na de oorlog terug is in Kaapstad zorgt hij, hoewel hij die eerste jaargang nog geen redactielid is, onder meer direct voor een bijdrage van Marnix Gijsen. Verder vraagt hij Stols om poëzie van debutanten (liefst van na mei 1940) waarbij Vestdijk dan een inleiding moet schrijven. Hij regelt een bijdrage van Adriaan Roland Holst (“Samen ingesneeuwd”) en levert zelf nieuw werk. Overigens denkt hij ook buiten Nederland en Vlaanderen: hij stelt voor om ieder nummer een “weinig

bekend meesterstuk” te vertalen, en geeft daar Franse, Duitse en Engelse voorbeelden bij: “Het moet mogelijk zijn voor iemand die alléén Afrikaansch kent om tòch kennis te nemen van *Hamlet, Werther, Le rouge et le noir, Spoken* etc.”⁴⁵

Tot slot zorgt hij ervoor dat Jacques Bloem en Adriaan Roland Holst de Unie van Zuid-Afrika na de oorlog kunnen bezoeken en een reeks lezingen in het land kunnen geven. Greshoff heeft zich kortom, volgens de Vlaamse cultuurambassadeur Karel Jonckheere (1987: 65 en 82), “tot taak gesteld als journalist en zegsman het ‘genie’ van *zijn* vaderland als gist aan het Afrikaanse deeg toe te voegen”.

Zelfs voor Etienne Leroux, voor wie Greshoff vanaf de jaren vijftig een grote stimulans voor diens schrijverschap zou zijn, was een van diens belangrijkste functies het overdragen van kennis over Nederlandse en Europese literatuur. Volgens Leroux (in Kannemeyer, 2008: 175)

vertel [Greshoff] my van Vestdijk, Achterberg, Slauerhoff, Bloem, die koninklike familie in Nederland, digters en skrywers in Amerika, Frankryk, Italië, Engeland en Duitsland. [...] Hy vertel my van dae in Parys, die skilders wat hy geken het en die volgende oomblik noem hy skrywers en boeke wat so “with it” is dat ons plaaslike literatore eers jare daarna daarvan kennis neem.

Vanzelfsprekend zijn er uitzonderingen op het eenrichtingsverkeer, zelfs al in 1939-1940: een van de drijfveren voor zijn ongenoegen vindt Greshoff in de aansluiting bij N.P. van Wyk Louw. Juist Van Wyk Louw wordt Greshoffs beste en dagelijkse vriend in Kaapstad en zal dat tot diens vertrek naar Nederland in 1948 blijven: “Als ik Van Wijk Louw hier niet had, kon ik mij wel zoo dadelijk opknopen”, noteert hij in oktober 1939.⁴⁶ En als Greshoff zich verheugt over de Afrikaner cultuur in wording, dan lijkt dat in de praktijk uitsluitend N.P. van Wyk Louw te betreffen. Die staat op dat moment immers “[...], zich volledig en terecht bewust van zijn waarde, vrijwel alleen in het letterkundig leven van zijn land” (Greshoff, 1969: 306). Al een maand na aankomst vraagt Greshoff Van Wyk Louw om een artikel voor *Groot Nederland* over de problemen in de culturele atmosfeer in Zuid-Afrika: “Ik heb [...] hem op het hart gebonden precies te zeggen, wat hij ervan denkt, zonder zich te bekommeren over de eventuele boosheeden der heeren op het kussen.”⁴⁷ Ook brengt hij de dichter verschillende malen onder de aandacht van Ter Braak, die er prompt zijn zondagsartikel in *Het Vaderland* aan wijdt. Hij laat dus zijn invloed gelden door Van Wyk Louw een forum in Nederland te verschaffen. Later zal Greshoff ook werk van andere “digters van Dertig”, onder wie Elisabeth Eybers – die hij inmiddels heeft leren kennen en waarderen – en W.E.G. Louw, in tijdschriften als *Groot Nederland*, *De Fakkel* en *De Stoep* publiceren, met name tijdens de oorlog wanneer er amper werk van Nederlandse auteurs beschikbaar is.

Een andere manier om toch aan de Afrikaner literatuur deel te nemen, vindt Greshoff in 1942. Onder het pseudoniem Kees Konyn schrijft hij kritische en vooral satirische stukjes over het Zuid-Afrikaanse cultuurleven in het tijdschrift *Trek*, dat onder redactie staat van Jacques Malan. Hij neemt de rubriek over van Klaas Komyn,

alias Fred le Roux, die vanwege zijn aanstelling bij *Die Huisgenoot* niet langer voor *Trek* mocht schrijven. Greshoff schrijft in het Nederlands; Le Roux vertaalt de bijdragen en meer dan dat: hij voegt ook specifiek Afrikaanse woorden toe en vult Greshoffs kennis van de literatuur, betrekkingen en omstandigheden aan (Kannemeyer, 1982: 5-6). Als Konyn daagt Greshoff de Afrikaner schrijvers uit datgene te doen waarvan hij de noodzaak in zijn openingsartikel in *Die Brandwag* al voorzichtig liet doorschemeren: zelfkritiek.

‘Volgens de inleiding bij de selectie die J.C. Kannemeyer (1982) uit de Kees Konyn-stukken maakte, bracht de rubriek onder vermelde literatuurprofessoren én onder de lezers van *Trek* nogal wat commotie teweeg. Francken en Renders (2005: 57) wijzen erop dat er nog maar weinig aandacht is uitgegaan naar Greshoffs rol als satirisch criticus. Dat is correct, maar wel moet opgemerkt dat Greshoff slechts een zeer korte periode, van april tot en met september 1942, onder het pseudoniem Konyn publiceerde. Francken en Renders (2005: 57) hebben kortom gelijk als ze erop wijzen dat Greshoff zich altijd met veel nadruk als buitenstaander in de Zuid-Afrikaanse literatuur is blijven opstellen. Hij koos zelden voor een rol als participant.

Zodra de postverbindingen het toelieten, begon Greshoff ook weer voor Nederlandse periodieken te schrijven; hij verzorgde onder andere elke week een kroniek in *Het Vaderland*. Zijn invloed nam na de oorlog af. Illustratief is het citaat van Alfred Kossmann, die op 27 september 1996 in *NRC Handelsblad* met “een van de mannen waaruit ik besta” in dialoog ging om zijn jeugdheld op zijn merites te beoordelen: “Je weet evengoed als ik dat jonge schrijvers zich toen schaamden wanneer Greshoff hun werk welwillend besprak”, laat hij zijn alter ego zeggen. En R.L.K. Fokkema schreef op 5 augustus 1982 in *Trouw*: “Na de Tweede Wereldoorlog is de rol van Greshoff uitgespeeld.” Vermoedelijk keek Fokkema niet over de Nederlandse landgrenzen heen.

7. Besluit

“Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren”, dichtte Greshoffs Vlaamse vriend Willem Elsschot. Greshoff zou zich, ondanks wel degelijk nuttig missiewerk, zijn verdere leven in Zuid-Afrika een vreemdeling blijven voelen. Deze bijdrage laat iets zien van de tragiek waarin hij door zijn emigratie is beland en van de paradoxen die zijn leven kenmerken. Hij ging weg uit vermoeidheid met en ontgoocheling over Europa en is vervolgens vooral bezig de Nederlandse, of breder de Europese literatuur in de Kaap te introduceren, terwijl zijn ster in de Nederlandse literaire wereld snel verbleekt.

Meer nog dan tegen zijn oordeel over de Afrikaner cultuur moeten we dat buitenstaanderschap tegen zijn Europese gemoed afzetten: juist in een vreemde cultuur ontdekt Greshoff hoe hij door en door geworteld is in zijn eigen continent, tegen

wil en dank: “Eén ding staat vast, dat het NIET mogelijk is je van je land los te maken, zelfs niet al zit je bij de tegenvoeters. Ik heb me nog nooit van mijn leven zoo agressief- Hollandsch gevoeld als nu hier.”⁴⁸

Zorgde die hunkering naar zijn oude vaderland en naar Europa er in 1939-1940 nog voor dat hij afkerig met zijn rug naar zijn nieuwe thuis bleef staan, na de oorlog was ook die wereld definitief verdwenen. Greshoff beseft dan dat hij in het naoorlogse Europa net zo goed een vreemde zou zijn als in Zuid-Afrika. Hij geeft niet voor niets aan zich herkend te hebben in de overtuiging van Stefan Zweig. De Oostenrijkse schrijver pleegde in 1942 zelfmoord en gaf als reden dat zijn Europa, de wereld waarin hij leefde, voorgoed vernietigd was, zelfs indien Hitler zou worden overwonnen. Greshoff (1956: 275) sympathiseerde hartgrondig met Zweigs zienswijze: “Ik geloof dat hij gelijk had. Dit oude Europa, deze heerlijke samenleving, is eerst ondermijnd, later gedood door de naijver.” Greshoff koos niet, zoals Zweig, Ter Braak of anderen, voor de dood. Hij opteerde ervoor als buitenstaander verder te leven. De beslissing zich na de oorlog definitief in Kaapstad te vestigen, was voor de tweede maal geen keuze voor Zuid-Afrika maar tegen Europa.

Annemiek Recourt: Universiteit van Amsterdam

Ena Jansen: Universiteit van Amsterdam

Vrije Universiteit van Amsterdam

Navorsingsgenoot Universiteit van Johannesburg

Bronnenlijst

- Bant, Willem.** 1987. *Jan Greshoff en het Zuidafrikaanse tijdschrift “Standpunte”*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerde doctoraalscriptie.
- Bourdieu, Pierre.** 1989. *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. (Gekozen door Dick Pels). Amsterdam: Van Gennep.
- Chen, Salma en S.A.J. van Faassen** (ed.). 1990. “Beste Sander, Do it now!” *Briefwisseling J. Greshoff – A.A.M. Stols deel I 1922-1941*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.
- De Nooy, Wouter.** 1993. *Richtingen & Lichtingen. Literaire classificaties, netwerken, instituties*. Proefschrift KUB.
- De Winde, Arne en Tom Sintobin.** 2010. Theun de Vries versus Menno ter Braak: provincialisme versus internationalisme. In: Braber, Helleke van den en Jan Gielkens (red.). *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam/Antwerpen: Querido.
- Dorleijn, Gillis J. en Kees van Rees.** 2006. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000. In: Dorleijn, Gillis J. en Kees van Rees (red.). *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt.

- Dubois, Pierre H.** 1939. In gesprek met J. Greshoff aan den vooravond van zijn vertrek naar Afrika. *Het Vaderland*, 2 mei.
- Dubois, Pierre H.** 1988. *Retour Amsterdam-Brussel. Memoranda deel II: 1942-1952*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- Fokkema, R.L.K.** 1982. Greshoff als kalebas. *Trouw*, 5 augustus.
- Francken, Eep en Luc Renders.** 2005. *Skrywers in die strydperk. Krachtlijnen in de Zuid-Afrikaanse letterkunde*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Gillet, Louis.** 1971. *Jan Greshoff. Zijn poëzie en poëtiëk*. Heidelberg: Orbis.
- Greshoff, Jan.** Brieven aan o.a. Adriaan Roland Holst, Simon Vestdijk, Menno ter Braak (online beschikbaar via www.mennoterbraak.nl). Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum: G00785 B1.
- Greshoff, Jan.** Dagboek. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum: G00785 D1.
- Greshoff, Jan.** 1938. *In alle ernst*. Amsterdam: Querido's Uitgeversmaatschappij.
- Greshoff, Jan.** 1939. Europese skynkultuur. *Die Brandwag*, 8 juli.
- Greshoff, Jan.** 1969. *Afscheid van Europa*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- Greshoff, Jan, Menno ter Braak en E. du Perron.** 1947. *Sans famille. Drie brieven over een hedendaagsch vraagstuk*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Greshoff, Jan en N.P. van Wyk Louw.** 1940. Suid-Afrikaanse skrywers groot Nederlandse skrywers. N.P. van Wyk Louw en Jan Greshoff. *Die Huisgenoot*, 5 juli.
- Jonckheere, Karel.** 1987. *Wuiven naar gisteren*. Baarn: De Prom.
- Jonckheere, Wilfred.** 1999. *Van Mafeking tot Robbeneiland. Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*. Nijmegen: Vantilt.
- Kamp, Elly.** 2007. "Een bespottelijk genre, de biografie, maar ik ben er dol op." Elly Kamp in gesprek met Sem Dresden. In: Fortuin, Arjen en Joke Linders (red.). *Bespottelijk maar aangenaam*. Amsterdam: Lubberhuizen.
- Kannemeyer, J.C.** (red.). 1982. *Die koléperas van Kees Konyn*. Pretoria: Taurus.
- Kannemeyer, J.C.** 1990. *Die Dokumente van Dertig*. Kenwyn: Jutalit.
- Kannemeyer, J.C.** 2008. *Leroux. 'n Lewe*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Kossmann, Alfred.** 1996. Een man van vriendschap. *NRC Handelsblad*, 27 september.
- Opperman, Dirk.** 1953. *Digters van Dertig*. Kaapstad/Bloemfontein/Johannesburg: Die Nasionale Boekhandel Beperk.
- Renders, Hans.** 2006. De biografische methode. In: Voerman, Gerrit en Dirk Jan Wolffram (red.). *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Kossmann Instituut: Rijksuniversiteit Groningen: 39-42.
- Steyn, J.C.** 1998. *Van Wyk Louw. 'n Lewensverhaal*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Wallagh, G.H.** 1939. Een gesprek voor een vertrek. Interview met Jan Greshoff. *Den Gulden Winckel*, 38(6).

Noten

1. Annemiek Recourt is de eerste auteur van dit artikel. Sinds september 2011 is zij als promovenda verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, afdeling boekwetenschap, waar zij werkt aan een biografie van Jan Greshoff, onder auspiciën van prof. dr. Ena Jansen (ook 'navorsingsgenoot' Universiteit van Johannesburg) en prof. dr. Lisa Kuitert.
2. Voor een uitvoerige beschrijving van Greshoffs activiteiten als bruggenbouwer tussen de Groot-Nederlandse culturen, zie bijvoorbeeld Kannemeyer (1990).
3. Greshoff verbleef tijdens de oorlogsjaren grotendeels elders, en maakte na de oorlog meerdere malen lange reizen naar Europa en Amerika die anderhalf tot twee jaar duurden.
4. Omdat Greshoff vooral bekendstaat als culturele tussenpersoon en netwerker, laten we een inhoudelijke analyse van zijn dichtwerk buiten beschouwing.
5. Om voor een rustig tekstbeeld te zorgen, wordt de bronvermelding van de brieven in noten weergegeven.
6. Jan Greshoff aan Menno ter Braak, 20 augustus 1939.
7. Greshoff aan Adriaan Roland Holst, 20 april 1938.
8. Greshoff aan Ter Braak, 7 juli 1939. Greshoff heeft dan al met de Zuid-Afrikaanse pers in Durban te maken gehad.
9. Greshoffs artikelen worden doorgaans in het Nederlands gepubliceerd; vermoedelijk vindt de *Huisgenoot*-redactie het logisch artikelen over de Nederlandse literatuur ook in die taal af te drukken. De meeste Afrikaanssprekenden kunnen op dat moment overigens goed overweg met het Nederlands, dat formeel in 1961 zijn status als officiële taal verliest en in de grondwet zelfs tot 1983 behouden blijft als synoniem van het Afrikaans.
10. Greshoff aan Ter Braak, 20 november 1939.
11. Greshoff aan Ter Braak, 4 oktober 1939.
12. Greshoff aan Ter Braak, 23 augustus 1939.
13. Greshoff aan Ter Braak, 16 juli 1939.
14. Ter Braak aan Greshoff, 13 augustus 1939.
15. Greshoff aan Ter Braak, 15 augustus 1939; 8 november 1939.
16. Greshoff aan Ter Braak, 21 augustus 1939. "Oude H'ren" is: ouwehoeren.
17. Greshoff aan Ter Braak, 5 februari 1940.
18. Greshoff aan Ter Braak, 7 januari 1940.
19. Greshoff aan Ter Braak, 20 augustus 1939.
20. Greshoff aan Ter Braak, 12 augustus 1939.
21. Greshoff aan Ter Braak, 24 oktober 1939.
22. Greshoff aan Ter Braak, 28 juli 1939. Emmer Compasum is een Nederlands dorp in Drenthe.
23. Greshoff aan Ter Braak, 21 juli 1939.
24. Greshoff aan Ter Braak, 15 augustus 1939.
25. Greshoff aan Ter Braak, 22 november 1939.
26. Greshoff aan Ter Braak, 23 augustus 1939.
27. Greshoff aan Ter Braak, 23 augustus 1939.

28. Greshoff aan Ter Braak, 7 februari 1940.
29. Greshoff aan Ter Braak, 16 juli 1939.
30. Greshoff aan Ter Braak, 22 december 1939.
31. Greshoff aan Ter Braak, 7 februari 1940.
32. Greshoff aan Ter Braak, 14 juli 1939.
33. Greshoff aan Ter Braak, 9 september 1939. De datum moet verkeerd zijn genoteerd daar Greshoff al in Kaapstad was gearriveerd.
34. Greshoff aan Roland Holst, 28 februari 1940.
35. Greshoff aan Ter Braak, 21 september 1939.
36. Greshoff aan Ter Braak, 12 augustus 1939.
37. Greshoff aan Ter Braak, 9 september 1939.
38. Greshoff aan Ter Braak, 6 november 1939.
39. Greshoff aan Ter Braak, 24 februari 1940.
40. NLMD G00785 D1 (dagboek): 16 mei 1940. Het betreft hier gepubliceerde dagboekfragmenten onder de titel "In de grijze oudheid", gepubliceerd in *De Vlaamse Gids*, 40(5): 267-279. Als bron is hier de gecorrigeerde proef gebruikt die zich in het Greshoff-archief bevindt.
41. Greshoff aan Roland Holst, 28 februari 1940.
42. Greshoff aan Ter Braak, 18 oktober 1939.
43. Greshoff aan Ter Braak, 8 augustus 1939.
44. Jan en Aty Greshoff schrijven ook voor Indische periodieken, omdat in 1939-1940 de postverbindingen tussen Nederlands-Indië en Zuid-Afrika aanvankelijk nog geregeld verlopen.
45. Greshoff aan W.E.G. Louw, 30 augustus 1945 (in Bant, 1987: 70).
46. Greshoff aan Ter Braak, 18 oktober 1939.
47. Greshoff aan Ter Braak, 30 augustus 1939.
48. Greshoff aan Ter Braak, 11 november 1939.